

فهرست مطالب

۲ مقدمه
۲ تذنیب اول
۲ مبنای ثواب و عقاب در اوامر و نواهی
۳ حقیقت ثواب و عقاب در شرع
۳ ۱. پیامدهای حقیقی
۳ ۲. پیامدهای قراردادی
۴ ۳. پیامدهای عقلایی
۵ ۱. ۱. پیامدهای حقیقی در حد علیت یا اقتضاء
۵ ۱. ۲. پیامدهای حقیقی مشهود و غیرمشهود
۵ ۱. ۳. پیامدهای حقیقی فردی و اجتماعی
۵ ۱. ۴. پیامدهای حقیقی نفسانی و بیرونی
۶ ۲. ۱. پیامدهای قراردادی شرعی
۶ ۲. ۲. پیامدهای قراردادی عرفی

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

مرحوم آخوند بعد از این که مبحث واجب نفسی و غیره را تمام کردند، دو مسئله مرتبط با واجب غیره را تحت عنوان «تذنیبان» مطرح نموده و پس از بررسی این دو مسئله به اصل بحث مقدمه واجب می‌پردازد. ما هم مباحث مطرح در این دو مسئله را با همان ترتیبی که در کفایه مطرح شده است، مورد بررسی قرار خواهیم داد.

تذنیب اول

مسئله‌ای را که صاحب کفایه در تذنیب اول مطرح نموده است مربوط به این پرسش است که آیا در مقدمه و واجبات غیره ثواب یا عقابی وجود دارد یا نه؟ وقتی امری واجب نفسی یا حرام نفسی شد در آن ثواب و عقاب وجود دارد، اما در مورد ثواب و عقاب در واجب و حرام غیره، سؤال این است که اوامر و نواهی غیره به لحاظ ثواب و عقاب مانند اوامر و نواهی نفسیه‌اند یا باهم متفاوت‌اند؟ اصل بحث در تذنیب اول پاسخگویی به همین سؤال است، اما در مقدمه ورود به این بحث، بزرگان وارد یک مطلب کلامی شده‌اند که ما هم اشاره‌ای به آن می‌کنیم. در حالی که این بحث تحلیلی، یک بحث معارفی و کلامی است و به صورت مستقیم به مباحث اصولی مرتبط نیست، اما به نحوی آثار و تبعات اصولی در آن بیان می‌شود؛ لذا از این نظر، یک نیم‌نگاهی به آن می‌اندازیم.

مبنای ثواب و عقاب در اوامر و نواهی

به عنوان یک بحث مقدماتی در اوامر و نواهی نفسی (مثل صلّ و لاتشرب الخمر)، این سؤال مطرح است که این ثواب و عقاب بر چه مبنای است؟ گاهی هم در کتب تفسیری و کلامی این سؤال به این شکل مطرح شده است که آیا عبد استحقاق ثواب و عقاب را دارد یا نه؟ به خصوص در ثواب بحث شده است که آیا عبد استحقاق ثواب را دارد یا این که ثواب تفضلی است؟ لطف خداوندی است که ثوابی می‌دهد و الا استحقاقی در کار نیست؟ این سؤال در کتاب‌های کلامی هم آمده که آیا ثواب بر اطاعت و ترک معصیت تفضلی است یا استحقاقی؟ آیا عبد استحقاق دارد و می‌تواند مطالبه

کند؟ یا این که تفضل الهی است؟ طرح این بحث در کتب کلامی (کتاب تجرید و...) از قدیم بوده است. مرحوم شیخ طوسی، شیخ مفید و دیگر بزرگان این مطلب را در کتاب‌های کلامی بحث کرده‌اند. معمولاً این بحث بعد از طرح بحث معاد می‌آید. هر چند این بحث تازگی ندارد اما با یک طبقه‌بندی جدید آن را ارائه می‌کنیم

حقیقت ثواب و عقاب در شرع

اولین بحث مقدماتی ما این است که حقیقت در ثواب و عقاب در شرع چیست؟ حقیقت مجازات چه جزای خیری و چه جزای شری چیست؟ حقیقت و ماهیت مجازاتی که در آیات و روایات شریفه مطرح شده چیست؟ این‌ها بحث مقدماتی است که بعد به بحث اصول می‌پردازیم. سؤال کلی در این زمینه هم این است که وقتی شارع می‌گوید اقم الصلاة، لا تشرب الخمر، رابطه این جزاها و پاداش‌ها با اعمال چیست؟ آیا این رابطه یک رابطه واقعی و حقیقی است؟ یا یک پیوند قراردادی است؟ در همین دنیا هم اگر کسی مرتکب اعمالی می‌شود چند نوع پیامد دارد:

۱. پیامدهای حقیقی

یک نوع پیامد عمل طبیعی، تکوینی و وضعی است؛ یک نوع هم قراردادی است. مثلاً اگر کسی به دیگری راه درست را نشان اما آن شخص مسیر نادرست را بپیماید در چاه سقوط می‌کند. سقوط در چاه از پیامدهای تکوینی و طبیعی پیمودن مسیر انحرافی است؛ یعنی خیلی از کارها آثار وضعی است که گاهی مشهود است و گاهی غیرمشهود است، ولی بالاخره، این اثر یک رابطه تکوینی دارد که اگر این کار را انجام دهد این اثر خاص برایش مترتب می‌شود و آن اثر هم گاهی یک اثر ملموس است، مثل همین آثار فعلی که در شرع بیان می‌شود در همین دنیا کارهای خوب و بد انسان‌ها پیامدهایی به دنبال دارد که فعل با آن ارتباط دارد به قرار کسی نیست؛ مثلاً وقتی جامعه‌ای دچار فحشاء شود خانواده متزلزل می‌شود، این پیامد به قرار کسی وابسته نیست این طبیعتش این گونه است.

۲. پیامدهای قراردادی

یک نوع پیامد هم پیامد قراردادی است؛ البته در قراردادها معمولاً قانون‌گذار رعایت یک تناسب و اندازه‌گیری میان عمل و مجازات را دارد. در همین دنیا هم پیامدهای واقعی و قراردادی داریم. مجازات یعنی آن چیزی که عقلاء و

قانون‌گذار در مقابل یک خطا قرار می‌دهد؛ اما اگر معنا را عام بگیریم همین پیامدها دو قسم است. بعضی از پیامدها واقعی‌اند و بعضی قراردادی‌اند. بحث بسیار مهمی که در باب تکالیف شرعی داریم. در وعده‌ها و وعیدهایی که در منابع دینی آمده - مانند وَ بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ^۱ - سؤال این است که این آثار و تبعات از نوع قراردادی‌اند یا حقیقی؟ در این جا اختلافی وجود دارد اما ما یک دسته‌بندی از این بحث ارائه می‌دهیم تا سرنخ‌هایی از این بحث به دست آید.

آثار و تبعات کارهای نیک و گناه آنچه از آیات و روایات به دست می‌آید - البته طاعات و معاصی نفسیه نه غیریه - بر دو قسم‌اند: یک قسم دنیوی‌اند و قسم دیگر اخروی می‌باشند. تبعات دنیوی طاعات و معاصی را معمولاً با عنوان آثار و تبعات وضعی نام می‌بریم. وضعی یعنی حقیقی و تکوینی. نه وضعی به معنای قرارداد و وضع. تبعات دنیوی دو قسم‌اند: یک قسم حقیقی است که در روایات هم زیاد آمده است مثلاً قطع رحم عمر را کوتاه می‌کند. یا اگر کسی صدقه بدهد عمرش طولانی می‌شود. یک قسم هم تبعات قراردادی‌اند که از آن تحت عنوان حدود و تعزیرات و تنبیهات یاد می‌شود.

۳. پیامدهای عقلایی

البته نوع سوم از تبعات هم وجود دارد که عقلایی است یعنی مدح و ذمی که عقلا در طاعات و معاصی نسبت به رفتارهای افراد دارند؛ اشخاص در طاعت و معصیتی که انجام می‌دهند از منظر عقلا، قابل مدح و ذم‌اند. قسم اول پیامدها مخصوص شرع است، اما قسم دوم و سوم هم شرعی‌اند و هم عقلایی.

خود این سه نوع پیامدی که بیان شد - حقیقی، قراردادی و عقلایی - به نوبه خود دارای تقسیمات و زیرمجموعه‌هایی هست که در ذیل به آن می‌پردازیم:

^۱. بقره: ۲۵.

۱.۱. پیامدهای حقیقی در حد علیت یا اقتضاء

پیامدهای حقیقی گاهی در حد علیت است - اگر این کارها را انجام بدهد عمر را کوتاه می‌کند - و گاهی در حد اقتضاء است؛ یعنی مقتضی و پیش‌زمینه است - اگر آن عمل را انجام دهد علی‌القاعده به سرطان مبتلا می‌شود - که یک نوع اقتضا دارد. این یک تقسیم در بخش دوم است.

۱.۲. پیامدهای حقیقی مشهود و غیرمشهود

تقسیم دوم که در همان قسم اول (حقیقی) است، تقسیم این پیامدهای مثبت و منفی گاهی پیامدهای مشهود و ملموسی است که انسان‌ها در زندگی خود تجربه می‌کنند و می‌بینند، ولی گاهی این پیامدهای مثبت و منفی که به نحو علیت و اقتضایی است در حد فهم و تشخیص بشر نیست؛ یعنی این نوع پیامدها را بشر نمی‌تواند درک بکند و غیرمشهود است، مانند سوختن در آتش جهنم، اما شرع ما را به این نوع پیامدها ارشاد کرده است. البته این نوع پیامدها معمولاً اقتضایی است. این هم تقسیم دوم در بخش اول.

۱.۳. پیامدهای حقیقی فردی و اجتماعی

در یک تقسیم‌بندی دیگر، پیامدهای حقیقی چه در حد علیت و چه در حد اقتضاء و نیز پیامدهای حقیقی از نوع مشهود و غیرمشهود آن، به پیامدهای فردی و اجتماعی تقسیم می‌شوند؛ یعنی پیامدهای یادشده گاهی پیامدهای فردی است که دامن‌گیر یک شخص می‌شود و گاهی اجتماعی است که ممکن است این پیامد یک جامعه و ملت را فرا بگیرد.

۱.۴. پیامدهای حقیقی نفسانی و بیرونی

تقسیم بسیار مهم بعدی این است که این پیامدهای تکوینی و حقیقی گاهی پیامدهای بیرونی و خارج از شخص است و گاهی پیامدهای نفسانی است. این پیامدهای معصیت و طاعت گاهی خارج از فرد است و امور غیر روحی است، ولی گاهی این آثار روحی است؛ مثلاً وقتی می‌گوید اگر فرد مرتکب گناه شود قلبش سیاه می‌شود، این اثر واقعی است و نوعی احوال روحی است که در اثر گناه به وجود می‌آید. این پیامدهای روحی انسان از نوع پیامدهای دنیوی است، اما به‌گونه‌ای به پیامدهای اخروی منتهی می‌شود.

همان‌گونه که پیامدهای حقیقی تقسیماتی داشت (چهار قسم) پیامدهای قراردادی نیز دارای تقسیمات و زیرمجموعه‌هایی به صورت زیر هست:

۱.۲. پیامدهای قراردادی شرعی

گفته شد نوعی از پیامدها و مجازات، پیامدهای قراردادی و قانونی است. پیامدهای قراردادی گاهی عقلایی، گاهی عرفی و گاهی هم شرعی است. قراردادهای شرعی به سه قسم: حدود، تعزیرات و تنبیها تقسیم می‌شود. در مورد مجازات‌ها و قراردادهای شرعی، در مبحث فلسفه مجازات اسلامی، مباحث مهمی وجود دارد که در جای خودش بایستی مورد بررسی قرار گیرد؛ یعنی مجازات مجعول شارع خودش یک فلسفه‌ای دارد که مبحث جداگانه‌ای می‌طلبد، اینجا فقط به انواع آن اشاره‌ای کردیم.

۲.۲. پیامدهای قراردادی عرفی

چنان‌که گفته شد نوعی از مجازات‌ها، مجازات مدحی و ذمی است که به نوبه خود به دو قسم تقسیم می‌شود: یک نوع مدح و ذم عقلایی داریم که با قطع نظر از شرع، مدح و ذم دارد که جزء تطابق آرای عقلاء و جزء مشهورات می‌شود که این خودش یا حقیقی است و یا قراردادی و اعتباری. نوع دیگری از مدح و ذم‌های عقلایی هم داریم که در پرتوی آن ذهنیت متشرعه نسبت به طاعت و معصیت عکس‌العمل نشان می‌دهد که این نوع مدح و ذم، در واقع نوعی مدح و ذم شرعی است و انعکاسش در اموری نظیر امر به معروف و نهی از منکر دیده می‌شود. پس اینجا هم احکام شارع را راجع به مدح و ذم و تشویق و توبیخ داریم که در بحث‌های اجتماعی و تربیتی داستان وسیعی پیدا می‌کند. این بحث اول بود که راجع به آثار دنیوی طاعات و معاصی گفته شد که سه شاخه اصلی می‌شود هر شاخه‌ای هم تقسیماتی دارد که بعضی‌هایش را گفتم که چهارچوب بحث را نشان می‌دهد و می‌توان بسیاری از مباحث را در آن دید. آنچه تا حال گفتیم مربوط به آثار دنیوی بود، اکنون به بحث دوم می‌رسیم؛ یعنی تبعات مثبت و منفی طاعات و معاصی در آخرت که از لحظه مرگ شروع می‌شود. جزئیاتش فردا انشاء الله.

و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين